

Тортіка М.В.

Харківська державна академія культури

Бубєнок О.Б.

Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського Національної академії наук України

СПЕЦИФІКА ЕКСПОНУВАННЯ ПРОТОБОЛГАРСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ І НАЦІОНАЛЬНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ З МУЗЕЄМ БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Вивчення археологічних пам'яток, пов'язаних з проживанням протоболгар на Балканах та Півдні Східної Європи, має фундаментальне значення не тільки для археологів та істориків Болгарії, а й для дослідників України. Значна частина цих пам'яток зберігається в провідних музеях України і Болгарії. Питанням експонування артефактів протоболгарського походження у музейних установах Харкова і Софії присвячено дану статтю.

У дослідженні було порівняно методики експонування, характерні для музейної інтерпретації протоболгарських пам'яток у колекціях Харківського історичного музею і Національного археологічного інституту з музеєм БАН (НАІМ БАН) у Софії. У зв'язку з цим, було акцентовано увагу на тому, що в обох випадках експозиційна робота в цих музеях була спрямована на реконструкцію принципів аспектів культури різних етнічних груп, носіїв кочової та напівкочової культури на Сході та Південному Сході Європи в період раннього Середньовіччя, серед яких помітне місце посідали протоболгари. У той же час, було проаналізовано наявний експозиційний матеріал, що дало можливість відзначити деякі відмінності в музеологізації даних історико-археологічних об'єктів.

Зокрема, оцінка методики експонування ХІМ дозволила вважати, що автори сучасної експозиції, реконструюючи протоболгарську історію в межах загальноісторичного розвитку регіону, використовували такі методи: ансамблевий та хронологічно-тематичний. При цьому вони активно впроваджували до експозиційної роботи елементи творчо-емоційної інтерпретації музейного матеріалу. В результаті вони відтворювали відкриті комунікаційні зв'язки, занурюючи свого майбутнього глядача в товщину емоційних переживань тих людей, які жили на території Харківського регіону у VIII–X ст. У наслідок цього вони зуміли передати музейними засобами емоційну напругу епохи, дали можливість зазирнути в житла цих людей, показали їхній побут, допомогли відчувати ті сумніви та тривоги, які супроводжували їх від самого народження і до смерті. На підставі цих спостережень було зроблено висновок, що творці експозиції творчо реконструювали особливий характер хозаро-слов'янського прикордоння.

У свою чергу, було визначено, що експозиціонери, які працювали над реконструкцією аналогічного періоду в НАІМ БАН, поставили перед собою дещо інші цілі. Було з'ясовано, що їхнім методом експозиційного будівництва став метод проблемної та тематичної реконструкції. На думку авторів статті, такий підхід дозволив болгарським музейникам, по-перше, посилити освітнє значення ранньосередньовічного сегменту експозиції і, по-друге, від самого початку зробити більший крен у бік ширшого експозиційного охоплення, що було необхідно для вирішення цілої низки спеціальних музейно-туристичних завдань. На підставі цього було висловлено припущення, що подібні завдання стали частиною цілорічних туристичних програм, що зорієнтовані на Софію, яка сьогодні є одним з провідних центрів музейно-туристичного програмування Європейського Союзу.

Але, не дивлячись на ці розбіжності, було зроблено висновок, що і в Болгарії, і в Україні, існує чітке розуміння основних функцій музею як соціокультурного інституту.

Ключові слова: протоболгари, артефакт, матеріальна культура, музей, музеологія, експозиція, експозиційний показ, експозиційне будівництво.

Постановка проблеми. Як відомо, протоболгари відіграли значну роль не лише у становленні Першого Болгарського царства на Балканах, але й у створенні Великої Болгарії в Приазов'ї та Хозарського каганату на Півдні Східної Європи. Історія протоболгар зазвичай розглядається як частина ранньої історії Балканської Болгарії, при цьому не завжди підкреслюється, що вона є частиною ранньосередньовічної історії України. Тому вивчення археологічних пам'яток, пов'язаних з проживанням протоболгар на цих територіях, має фундаментальне значення не тільки для археологів та істориків Болгарії, але й для дослідників України. Значна частина цих пам'яток зберігається в провідних музеях України і Болгарії, серед яких варто особливо виділити колекції Харківського історичного музею і Національного археологічного інституту з музеєм Болгарської академії наук. Проте використання цих колекцій на сьогодні пов'язане з низкою проблем.

По-перше, в умовах війни в Україні виникла нагальна потреба у збереженні пам'яток протоболгар, бо, на жаль, існує реальна загроза їх повної втрати. На щастя, нам відомий стан таких колекцій в музеях Харкова, Києва та деяких інших міст Східної та Центральної України. Проте доля пам'яток протоболгар на території Донецької та Луганської областей, де зараз відбуваються активні бойові дії, невідома і тому проведення аналогічних досліджень там наразі неможливе.

По-друге, існують труднощі методологічного характеру. Так, теза про кризу музейної сфери, яка часто лунає сьогодні, пов'язана насамперед із багатогранністю тих завдань, які ставить сьогодні перед музейною установою її потенційна аудиторія. Власне, це пов'язано з питанням психологічної відповідності, тобто з питанням про те, що очікують від музею його відвідувачі і яку зворотну реакцію вони в реальності отримують. Так, можна виділити одну категорію відвідувачів, які приходять до музею з ясно визначеними цільовими завданнями. У цьому разі запит подібної мотивованої аудиторії має серйозний аналітичний характер і тут реалізується потреба, нехай у загальнокультурній (просвітницькій), але водночас витримано – науковій інтерпретації музейного матеріалу. Однак такий підхід не є властивим для тієї категорії відвідувачів, які потрапляють до музею спонтанно і, насамперед, для реалізації дозвільних завдань. У цьому разі музей виявляється вимушеним конкурувати з якісним комп'ютерним дизайном чи пригудницьким екшеном і в цій ролі часто опиняється в про-

грашній, недостатньо динамічній та недостатньо модернізованій ситуації.

У подібних випадках, як це зазвичай буває, істина виявляється десь посередині. Інакше кажучи, музейна установа змушена лавірувати в сучасному світі, балансує між завданнями матеріального забезпечення (музей-атракціон) та академічною точністю науково-дослідної установи (музей класичного типу). Порівняльний аналіз експозиційної роботи ХІМ в Україні та НАІМ БАН в Болгарії, вивчення експозиційної практики в межах необхідної інтерпретації колекцій протоболгарського типу можуть допомогти усвідомити можливість й навіть необхідність такого собі «третього» шляху, коли музей, зберігаючи смак і гідність гуманістичного соціального інституту, може реалізовувати свою аналітичну значущість та наукову точність, при цьому успішно пристосовуючись до викликів реально існуючого культурного простору.

Історіографія проблеми. Вивчаючи специфіку музейної інтерпретації протоболгарських колекцій у музеях Болгарії та України, слід зупинитися на аналізі спеціальної літератури, яку умовно можна поділити на два основні блоки. Перша група – це спеціальна література, пов'язана з вивченням історії та культури етнічних груп ранньосередньовічного часу, друга – це музеологічна література, завданням якої є вивчення та систематизація процесів комплектування та експонування колекціями зокрема.

До першої групи слід віднести дослідження з історії та археології протоболгар. Вивчення пам'яток протоболгар на Балканах розпочалося у ХІХ столітті. Тоді болгарський вчений В. Н. Златарський проводив розкопки в першій болгарській столиці – місті Пліска [11]. Пізніше ця тема стала предметом досліджень Д. Дімітрова, Р. Рашева, С. Станілова, А. Аладжова, Т. Чобанова, Е. Коматарової-Балінової та інших болгарських археологів [9; 29; 31, с. 112–115; 2; 15, с. 47–92]. Слід зазначити, що болгарські археологи завжди виявляли великий інтерес до археологічних пам'яток VI–VII ст. у степах Приазов'я. Результати їхніх досліджень, у більшості випадків у вигляді артефактів, зберігаються в колекціях Музею НАІМ БАН та Археологічного музею в Плісці.

На території України вивчення пам'яток, пов'язаних з протоболгарами, почалося пізніше, ніж у Болгарії. На початку ХХ ст. Б. А. Городцов дослідив поховання салтівського типу біля х. Зливки в середній течії Сіверського Дінця. Голов-

ною відмінністю цієї пам'ятки від Верхнього Салтова, де були поширені катакомбні поховання, є наявність ямних поховань [8, с. 174–225]. Згодом пам'ятки, подібні до могильника у х. Зливки, були відкриті та досліджені на решті території степу в басейні Нижнього Дону та в Приазов'ї. В басейні Сіверського Дінця їх досліджували українські археологи В. К. Міхеєв, К. І. Красильников, С. Й. Татаринів, В. С. Аксьонов, О. О. Тортіка та інші [19, с. 45–52; 17, с. 28–44; 34, с. 300–307; 1, с. 191–218]. Хоча ці пам'ятки салтівської культури відносять до типу Зливки, у багатьох місцях вони мають свої локальні особливості, що зрештою ускладнює їхню етнічну інтерпретацію.

Пам'ятки протоболгар із салтівської культури датуються VIII–X ст. У той же час українські дослідники О. М. Приходнюк, О. В. Комар, А. В. Скиба [27; 14, с. 133–155; 30, с. 33–36] та інші намагалися відокремити власне протоболгарські пам'ятки із загальної кількості археологічних пам'яток Північного Причорномор'я VI–VII століть. Проте їхні висновки суттєво відрізняються.

Друга група літератури за темою дослідження включає в себе, по-перше, профільну документацію законодавчого характеру [28; 24]; далі, це музейні сайти [35; 20; 21; 3; 22] і, нарешті, роботи українських і болгарських авторів, пов'язані з питаннями музейної теорії та практики [5; 6, с. 184–190; 12; 13; 16, с. 373–399; 23; 32; 33, с. 83–86].

Основна мета та завдання статті. Основна мета статті: вивчити специфіку експонування пам'яток протоболгарського типу в музеях Болгарії і України в контексті компаративного аналізу ранньосередньовічних колекцій Харківського історичного музею (ХІМ) та Національного археологічного інституту з музеєм БАН в Софії (НАІМ БАН). Подібна постановка мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати історичний контекст виникнення протоболгарських артефактів на території України та Болгарії, розглянути етапи формування колекцій, вивчити генезу та трансформацію принципів експонування ранньосередньовічних колекцій ХІМ та НАІМ БАН.

Виклад основної частини дослідження. Якщо ми уважно прочитаємо статистику відвідувань найбільш популярних музеїв світу, то швидко і легко знайдемо згадки про Лувр і Британський музей, Ермітаж і Метрополітен-музей. Тисячі квадратних метрів музейних площ, мільйони відвідувачів за рік, колекції фантастичного змісту, художньої та матеріальної цінності. Однак чи достатньо

цього, щоб говорити про комунікативний розвиток музейної сфери, про її гуманітарну та освітню привабливість? Якщо відірватися від унікальних музейних інституцій світового рівня, якщо розглядати розвиток міжнародної музейної мережі в цілому (інакше кажучи, від великого до малого), то зазвичай доводиться констатувати очевидну тенденцію до комерціалізації музейної сфери через її фінансову прибутковість і, відповідно, туристичну привабливість. Музей-цирк і музей-атракціон стануть центром уваги потенційної музейної аудиторії, часто на шкоду дослідницькій та освітній функції музею як соціокультурної інституції. Як наслідок, сьогодні ми часто чуємо про глобальну кризу музейної справи. Багато професіоналів і навіть аматорів (наприклад, пересічних відвідувачів, членів різноманітних музейних клубів і спільнот) у цьому випадку говоритимуть про хаос і консерватизм в інноваційному спектрі музейної роботи, про зростання статичності в питаннях побудови експозицій, про дефіцит у площині образного мислення і так далі.

Одразу хотілося б підкреслити, що в даному випадку відбувається певна підміна понять і йдеться не стільки про статику, скільки про стрибкоподібний розвиток, який притаманний побудові експозиції нового і новітнього часу. У цьому відношенні можна відзначити характерний шлях музейної практики від колекціонерського досвіду ранньомодерної доби, через просвітницьку популяризацію другої половини XIX ст., до ансамблевих методів і далі, через емоційну виразність художньої концепції кінця XX ст., до цілісності та емоційно-соматичної врівноваженості сучасної експозиції. Саме ці сучасні тенденції дозволяють говорити про особливу важливість багатофункціонального розвитку музею, про необхідність комплексного вирішення його творчо-емоційних і водночас науково-просвітницьких завдань.

Варто підкреслити, що проблема комплексної експозиційної інтерпретації музейного предмета, з одного боку, не надто вплинула на кращі музеї на радянському та пострадянському просторі. Їхнім завданням було, насамперед, збереження колекцій (багато в чому це було пов'язане з очевидним браком державного фінансування). І лише після того, як функція збереження була виконана, ці музеї могли, так би мовити, «за залишковим принципом», реагувати на потребу в творчій інтерпретації музейного матеріалу. З іншого боку, економічна політика деяких західних музеїв, орієнтована на популізм і видовищність виставок, також не менш небезпечна для розвитку музею

(як соціокультурного явища). Їхнє функціонування, на жаль, не завжди ґрунтувалося на смаку і досвіді професійних музейників, а радше визначалося завданнями музею як незалежної фінансової інституції. Такі музеї, що майже не отримували додаткового державного фінансування, були змушені заробляти гроші, демонструючи так звані «цікавинки» або, кажучи більш професійною мовою, влаштовуючи малобюджетні музейні шоу. Звідси різке зростання музейних комерційних проєктів, на жаль, часто на рівні музеїв вампірів, бананів, пляжної атрибутики тощо.

Отже, оцінюючи тенденції сучасного експозиційного будівництва, слід зазначити, що сьогодні більшість музеїв як Західної, так і Східної Європи об'єктивно переживають, по-перше, постковідний синдром, що призводить до скорочення загальної кількості потенційної музейної аудиторії та їхнього вимушеного зсуву в бік онлайн-сприйняття пам'яток культури; по-друге, розвиток конкретної музейної інституції часто залежить від рівня державного фінансування, а отже, від специфіки її маркетингових цілей; і, нарешті, варто уточнити, що аналіз тенденцій експозиційного будівництва музеїв Південної та Південно-Східної України в даному дослідженні здійснюється з урахуванням їхнього довоєнного досвіду, а не тих нових фондових перспектив, які сьогодні мають українські музеї.

Як відомо, багато чого пізнається в порівнянні. Для того, щоб повною мірою оцінити досвід експозиційної практики музеїв України, ми спробуємо порівняти конкретні, схожі за внутрішнім змістом і типологією, експозиції у двох країнах, близьких за менталітетом і геополітичним становищем. Об'єктом дослідження було обрано два провідні музеї з майже ідентичними археологічними колекціями. Це музейні колекції Харківського історичного музею (ХІМ – один із головних методичних музейних центрів Східної України, заснований у 1920 р.) та колекції Національного археологічного інституту з музеєм Болгарської академії наук (НАІМ БАН) (цей музей є одним з найбільших і найстаріших в країні, заснований у 1892 р.). Предметом спеціального музеєзнавчого аналізу стала експозиційна інтерпретація протоболгарських пам'яток у середньовічних колекціях ХІМ та НАІМ БАН. Зрозуміло, що сформульована таким чином тема потребує відповідного теоретичного уточнення, а саме чіткої класифікації історичних категорій, культурної приналежності та достатньо точної локалізації території, на якій було знайдено археологічний матеріал.

Так, основу тієї частини археологічної колекції ХІМ, яка присвячена ранньому середньовіччю, складають пам'ятки салтівської культури, знайдені на Харківщині. Салтівська культура є матеріальним відображенням традицій народів Хозарського каганату у VIII–X ст. Вона поділяється на локальні варіанти. Один із них, лісостеповий, за хозарських часів охоплював значну частину сучасної Харківської області. Це доводить, що ці землі входили до складу Хозарського каганату. Верхньосалтівський археологічний комплекс, відкритий на околицях с. Верхній Салтів під Харковом понад сто років тому, став еталонною пам'яткою салтівської культури. Він дав назву всій археологічній культурі [4]. Розкопки цієї пам'ятки в останні десятиліття були продовжені працівниками ХІМ, археологічними експедиціями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Харківської державної академії культури. Виявлені під час розкопок артефакти відображені в експозиції Харківського історичного музею.

Основним обрядом поховання у Верхньому Салтові є катакомбний обряд, при якому померлих родичів ховають у підземних склепах. Катакомбні поховання були поширені в хозарському лісостепу та на Північному Кавказі, тому їх пов'язують з аланами. Поруч з катакомбними похованнями навколо Харкова, біля с. Суха Гомільша, вперше виявлено кремаційні поховання салтівської культури, здійснені як у звичайних земляних ямах, так і в урнах або під урнами [18, с. 158–173]. Перші знаходять аналогії на могильниках хозарського часу на Північно-Західному Кавказі (Борисовський, Дурсо) [10, с. 200–206], а другі – в Дунайській Болгарії (могильники VI–VII ст. – Гарван-1, Юпер) [7].

На території Харківської області був частково поширений ще один варіант салтівської культури – степовий. Вперше поховальні пам'ятки цього локального варіанту були виявлені понад сто років тому в південній частині Харківської губернії біля х. Зливки. Для них були характерні поховання в земляних ямах з використанням дерева [8, с. 174–225]. Традиційно поховання типу Зливки пов'язують з нащадками тих протоболгар, які не пішли з ханом Аспарухом на Дунай у другій половині VII ст., а залишилися в степах Півдня Східної Європи і підкорилися хозарам.

Втім, на Харківщині такі поховання трапляються і поблизу катакомбних та кремаційних могильників лісостепового варіанту салтівської культури. Як доказ цього, достатньо згадати біригуальний (з синхронними кремаціями) могиль-

ник Червона Гірка, ґрунтові могильники біля сіл Нетайлівка, Червона Гусарівка тощо. Все це свідчить про те, що нащадки протоболгар жили тут в оточенні інших етнічних груп. Слід зазначити, що основним заняттям місцевих болгар та їхніх сусідів було високорозвинене землеробство з елементами скотарства, а також гончарство і металургія [1, с. 191–218]. Матеріали, представлені в експозиції ХІМ, це підтверджують.

Близькою за культурою до народів Хозарського каганату була частина населення Першого Болгарського царства. Це підтверджує частина експозиції археологічного музею НАІМ БАН. Подібність між салтівськими та дунайсько-балканськими пам'ятками раннього Середньовіччя настільки значна, що С. О. Плетньова спочатку навіть розглядала пам'ятки дунайських болгар як місцевий варіант салтівської культури [25]. Пізніше, однак, її думка змінилася і вона почала розглядати пам'ятки Першого Болгарського царства як окрему археологічну культуру балкано-дунайського регіону, оскільки був помітний значний вплив сусідів на болгарську культуру [26,

с. 9–19]. Це також можна побачити в експозиції музею НАІМ БАН.

Нагадаємо, що Перше Болгарське царство було засноване болгарським ханом Аспарухом, сином хана Кубрата, близько 681 р. та проіснувало до 1018 р. Творцями цієї держави вважаються протоболгари, слов'яни та нащадки фракійців. У 865 р. в Першому Болгарському царстві офіційною релігією було оголошено християнство, в чому відчувався вплив сусідньої Візантії. Це переплетення народів і культур позначається на характерних пам'ятках матеріальної культури населення Першого Болгарського царства, про що яскраво свідчить експозиція музею НАІМ БАН (іл. 1).

Найбільш атрактивним експонатом цієї експозиції є точна копія Мадарського вершника біля входу до музею. Прототипом музейної копії був рельєф, висічений на скелі на висоті 23 м. Таким чином, сама оригінальна пам'ятка (рельєф) знаходиться на Північному Сході Болгарії, поблизу від села Мадара. Саме тут була перша столиця Болгарського царства – місто Пліска. У музеї про неї нагадує алея колон, що були знайдені під час розкопок

Іл. 1. Фрагмент експозиції НАІМ БАН, присвяченої ранньосередньовічній історії Болгарії (фото авторів статті)

у Плісці. На колонах є епіграфічні написи – тексти договорів перших болгарських правителів. Окрім цього про Перше Болгарське царство в музеї НАІМ БАН нагадує окремий зал, цілком присвячений періоду болгарського Середньовіччя.

Отже, перейдемо до аналізу інтерпретації протоболгарських пам'яток у колекції Харківського історичного музею. Створена після розпаду Радянського Союзу археологічна експозиція ХІМ, сегментом якої стали і хозарські пам'ятки, була відкрита в Харкові в 1996 р. Згодом ця експозиція пройшла кілька етапів реконструкції (ревіталізації), змінюючись, між іншим, скоріше кількісно, ніж якісно. Таким чином, у процесі корекції музейного простору протягом більш ніж двадцяти років можна було спостерігати тенденцію змінювання кількості вітрин, що розгорталася на фоні внутрішньої статичності музейної інтерпретації археологічних матеріалів. Спочатку кількість вітрин становила 16, потім 18 і, нарешті, 14¹.

Втім, це не змінювало загальну ідею стаціонарної експозиції. Її автори вбачали свою мету у відображенні розвитку населення регіону через артефакти та залишки матеріальної культури. Таким

чином, експозиція була побудована за класичною схемою: симбіоз «хронологічного» та «проблемного» принципів (іл. 2). Відповідно до методу вона була побудована як тематична експозиція (наприклад: Тема 1 – озброєння воїна-вершника; Тема 2 – комплекс жінки: подруга, мати, берегиня домашнього вогнища; Тема 3 – поховальний комплекс предків з їх міфологією та практикою поховань, тощо). Завершуючи аналіз методики експонування археологічних матеріалів, слід зазначити, що в жанровому плані експозиція функціонувала як модель «простору і часу», але в контексті дослідницьких і просвітницьких завдань.

З часом, однак, ця експозиція дедалі більше застарівала. В результаті, відштовхуючись, з одного боку, від неминучості планової інвентаризації фондів (так званої «генеральної звірки»), а з іншого – від очевидної необхідності модернізації експозиції, а також на тлі наближення столітнього ювілею Харківського історичного музею, адміністрація ХІМ поставила перед собою дуже амбітне і складне завдання. Представники Методичної ради заявили, що музей потребує не чергової дешевої косметич-

Іл. 2. Фрагмент експозиції ХІМ, присвяченої ранньосередньовічній історії Харківщини (фото В.С. Аксьонова)

¹ За матеріалами інтерв'ю з В. С. Аксьоновим, завідувачем відділу археології ХІМ, кандидатом історичних наук, 12.06.2023.

ної модернізації, а повної (тобто якісної) реконструкції постійної експозиції.

Поставлене перед музейниками завдання було реалізовано у 2020 р., коли широкому загалу нарешті було представлено нову експозицію ХІМ під назвою «Слобожани». Варто зазначити, що ця стаціонарна експозиція по суті являла собою початковий етап більш яскравого та творчого проекту, згідно з яким ідея музейного простору ХІМ повинна була бути реалізованою як образ дому, але в той же час і як будиночок, що є частиною великого світу. Фактично це частина всесвіту, калейдоскоп образів, якій є відображенням навколишнього світу у сприйнятті мешканців Слобожанщини (частина Харківської, Сумської та Білгородської областей російсько-українського прикордоння), наших історичних предків, таких близьких нам і водночас таких далеких.

Таким чином, створюючи нову експозицію, співробітники ХІМ прагнули сформуванню потенційної аудиторії більш складну цивілізаційну картину. По суті, глядач міг тепер стикатися не тільки з простором, але і з часом, а сама експозиція вже ставала відповіддю не тільки на питання «де?», але і на питання «коли?». Іншими словами, українські музейники, роблячи нову експозицію, ставили перед своєю потенційною аудиторією не лише історичне, а й, почасти, цивілізаційне питання, яке передбачало образне проникнення в паралельну історичну реальність. В такому контексті експозиція формувала модель внутрішнього співпереживання, прийняття тих умов, в яких створювалися ті чи інші артефакти, протікало життя їхніх творців та власників.

Сьогодні протоболгарська частина стаціонарної експозиції ХІМ серйозно скоротилася (іл. 2). Це пов'язано зі скороченням загальної кількості археологічних вітрин до семи². Водночас експозиція спрямована на реконструкцію світогляду середньовічних салтівців (аланів і протоболгар), їхніх осель, повсякденного життя, сумнівів і тривоги, усіх тих емоцій і переживань, які супроводжували людину салтівської культури від народження до смерті.

Адже (як зазначено в текстах, що супроводжують цей сегмент нової експозиції): у її вітринах «... можна побачити срібні дзеркала, амулети салтівських жінок, ... шаблі, сокири, бойові ножі, поясні набори та фрагменти кінської зброї...». Крім того, автори експозиції свідомо вводять у її тканину реконструкцію салтівського житла (в цьому випадку оригінальний археологічний матеріал доповнюється

новоствореними предметами і навіть предметами з фондів відділу української етнографії, які використовувалися в регіоні протягом століть). Ще однією привабливою частиною експозиції є реконструкція поховальної камери салтівської катакомби, яка містить фрагменти кісток з поховань та супутню поховальну атрибутику (горщики, намиста, фрагменти кінської зброї, стремена, тощо).

Таким чином, нова стаціонарна експозиція ХІМ поєднує ансамблевий, образний та предметний методи показу. Історико-хронологічний та проблемний принципи побудови музею стають основою її існування. Жанрова форма харківської експозиції також є моделлю «простору і часу». Однак, на відміну від просвітницьких цілей попередньої експозиції, вона створена на основі принципу музейної «легенди», зі збереженням завдань дослідницького та освітнього характеру.

Наступним етапом даного дослідження є аналіз практики експонування протоболгарських пам'яток у складі середньовічної колекції НАІМ БАН. Перш за все, слід зазначити, що характер розташування та інтерпретація цих артефактів (так само, як це було зроблено в Харкові) підпорядковані центральній узагальнюючій ідеї, яку цілком можна позначити як генеральну. Так, тематично позначена генеральна ідея середньовічної частини експозиції базується на тезі про особливе значення будівництва та будівельників у житті Першого Болгарського царства. Це підтверджує навіть термін «будівельники», який у світлі творчого значення цього слова є деякою мірою термін філософський (в даному контексті слід підкреслити, що середньовічні будівельні товариства дали загальну назву масонському руху, в наслідок чого виникли і почали своє самостійне життя об'єднання так званих «вільних каменярів»). Отже, в даному випадку йдеться про «концепцію паралелізму», яка дозволяє розглядати універсальний процес будівництва, як рух від будівництва держави до будівництва цивілізаційного простору свого дому, священного для кожного болгарина. Саме тут фігурує болгарське традиційне село, яке, як пише російський культуролог болгарського походження Георгій Гачев, є початком усього, коліскою і метою існування болгарського «космо-психо-логосу».

Принцип побудови середньовічної експозиції НАІМ БАН базується на комплексно-тематичному методі, на основі якого автори (працівники музею) сформували п'ять центральних тем експозиції (іл. 1). Так перша, Тема 1, як уже згадувалося раніше, це будівництво. Від хати і поля, до

² За матеріалами інтерв'ю з В. С. Аксьоновим.

системних державотворчих і технологічних проєктів (таких як будівництво каналізації, водогонів, опалювальних систем тощо) мешканці середньовічної Болгарії рухались, формували свій індивідуальний спосіб життя, свою країну і навіть свою свідомість. Все це, так чи інакше, набуло відображення в музейній експозиції. Сьогодні в експозиції НАІМ БАН представлені: деталі будівельних інструментів, фрагменти віконного скла, сільськогосподарські знаряддя праці, тощо. За значущістю будівель ховаються більш скромніші предмети побуту, що несуть на собі відбиток особистостей їхніх власників. Окрім того в експозиції представлені: посуд XIII–XIV ст., предмети ткацтва, дитячі іграшки і навіть азартний астрагал.

Наступна тема за характером експозиційної інтерпретації дуже близька до харківської виставки 1996 р. Тут ми бачимо чоловіка-воїна і жінку «берегиню», яка охороняє свій дім і світ своєї родини. Складний синтез візантійських і середземноморських традицій дозволяє судити про високий рівень ремісничої майстерності в середньовічній Болгарії. Як наслідок, незабаром ми бачимо комплекс військової зброї (датування колекційних предметів коливається від кінця VII до XIV ст.), кінської зброї, посудин, тощо. Жіночий комплекс є не менш унікальним (за значенням музейних предметів) і цілком передбачуваним за характером їх експозиційної інтерпретації. До експозиції увійшли фрагменти жіночого вбрання та прикрас.

І чоловіча, і жіноча колекції артефактів демонструють актуальність наступної теми в розширеній тематичній структурі виставки – Тема 3: «Ремісничє виробництво». У вітринах представлені вироби з чорних металів та золота, кераміка, і як відображення останньої – фрагменти товстостінної кухонної та тонкостінної столової кераміки, унікальна білокам'яна кераміка з Преслава (X ст.) та багато іншого. Тема 4 пов'язана авторами виставки з предметами з нанесеними на них ознаками графіті, які є унікальними пам'ятками середньовічної палеографії. Нарешті, ще однією надзвичайно важливою для музейної експозиції темою є духовні пошуки – Тема 5 відображає складний шлях, який пройшли болгари від язичництва до християнства, від язичницьких графіті до унікальної традиції іконопису (керамічні ікони з Преслава X ст. та мозаїчні ікони XIV ст.) та багато чого іншого.

Таким чином, можна сказати, що середньовічна експозиція НАІМ БАН зорієнтована на представлення світогляду і життя болгар між VII і XIV ст.

У цьому випадку ми маємо справу з експозицією класичного типу, яка є дослідницько-освітньою за своїм призначенням, постійною за своїм характером і тематичною за своєю методологією. У жанровому плані експозиція відображає принцип «простору і часу», який в даному випадку реалізується через синтез «дослідницької» та «есеїстичної» методології експозиції.

Аналізуючи характер протоболгарського сегменту середньовічної експозиції НАІМ БАН, не можна не помітити його схожість з археологічною експозицією в Харкові 1996 р. Проте в цьому випадку можна говорити і про їх специфічні відмінності. Будучи по профілю класичною, а по жанровій інтерпретації експозицією «часу і місця», протоболгарська частина колекції НАІМ БАН зберігає характерну для ранньої експозиції ХІМ тематичність, але водночас вона частково втрачає притаманну останній (експозиція ХІМ 1996 р.) освітню функцію. Можна сказати, що автори експозиції свідомо підкреслюють привабливість унікальних історико-культурних пам'яток середньовічної Болгарії, відсуваючи її освітній зміст на другий план. В результаті експозиція стає яскравішою і видовищною, набуває більшої туристичної спрямованості, на відміну від попередньої науково-просвітницької моделі експозиції ХІМ.

Причина такої «більш туристичної» моделі середньовічної експозиції НАІМ БАН очевидна. «Росте, але не старіє» — написано на міському гербі Софії, що, за словами його творців, вказує на характер Софії як однієї з найвідоміших культурних столиць Європейського Союзу. Бажання перетворити Болгарію в країну цілорічного туризму змусило авторів експозиції відповідати туристичним очікуванням потенційної аудиторії та зібрати в рамках експозиції найбільш привабливі та унікальні експонати. Внаслідок цього спостерігався певний ухил у тематичність, який з самого початку переважав над хронологічно-тематичним принципом виховних завдань експозиції. Багатогранна та більш еkleктична експозиція стала більш привабливою в дизайні, але менш академічною в музейному вираженні. Цьому сприяли і архітектурні особливості майбутньої будівлі музею, де на першому поверсі були розміщені великі архітектурні фрагменти, унікальні (але нестандартні за формою) античні скульптурні артефакти, пізніші фрагменти мозаїки і, нарешті, візантійські колони з текстами державних указів Візантії та Першого Болгарського царства.

Водночас на сьогоднішній день середньовічна експозиція НАІМ БАН не змогла дозволити собі фронтальну реконструкцію, подібну до художньо-нарративної експозиції ХІМ зразка 2020 р. Це пов'язано, як видається, насамперед з відсутністю необхідного державного фінансування, а значить із концентрацією традиційних, потребуючих постійного рішення музейних завдань: збереження колекції; утримання будівлі музею, яка є унікальною за своєю історико-культурною цінністю. Таким чином, надзвичайно важлива для привабливості туристичного показу художня образність протоболгарської колекції, яка могла бути відварена шляхом використання жанру «музейної легенди», не була реалізована повною мірою.

Висновки. Підсумовуючи порівняльний аналіз практики експонування протоболгарських пам'яток у колекціях ХІМ (Україна) та НАІМ БАН (Болгарія), слід сказати, що обидві експозиції були побудовані за принципом моделі «простору і часу». Водночас у Харкові і досі спостерігається рух до пошуку образотворчої та сюжетної лінії експозиції (шлях від стаціонарної експозиції 1996 р. до сучасної експозиції «Слобожани» 2020 р.). Тоді, як у НАІМ БАН спостерігається тенденція до пошуку моделі «експозиційного нарису» через реалізацію глобальних туристичних цілей на державному рівні. Однак і в Болгарії, і в Україні, здається, існує чітке розуміння основних функцій музею як соціокультурного інституту.

Музейники і НАІМ, і НІМ, безперечно, розуміють, що на тлі важливості туристичних завдань музейного проектування не можна нехтувати дослідницькою та просвітницькою функціями музею. Водночас, однак вони не можуть не відповідати на виклики часу, на культурні вимоги сучасного споживача культурної сфери, що було б вкрай нераціонально. Музей як соціокультурний інститут повинен жити і розвиватися в ногу з часом, використовувати інноваційні технології, впроваджувати у свою комунікаційну роботу засоби інтерактиву, перформанси та презентації. При цьому надзвичайно важливим є рівень духовної та інтелектуальної пропорційності в музеї як в соціокультурній інституції, адже саме в музеях ми бачимо своє опосередковане предметне відображення та конкретизуємо свої уявлення про світ і культуру.

Слід визнати, що і ХІМ, і НАІМ БАН мають великий культурний потенціал, їхні експозиції (середньовічні і, зокрема, протоболгарські) живі та розвиваються, а значить вони, безсумнівно, подолають катастрофічні наслідки політичної та гуманітарної трагедії в Україні, а також ковідні (соціальні) та фінансові проблеми у Болгарії. Музеї такого рівня з експозиціями такого культурно-історичного змісту обов'язково виживуть, трансформуються та модернізуються. А це означає, що вони ще не раз порадують нас своїм унікальним історичним та художнім наповненням.

Список літератури:

1. Аксёнов В. С., Тортика А. А. Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII–X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. *Стени Европы в эпоху Средневековья*. Т. 2. Донецк: ДонНУ, 2001. С. 191–218.
2. Аладжов А. Археологическа карта на Плиска. София: БАН, 2013. 399 с.
3. Археологически музей Варна. URL: <https://www.archaeo.museumvarna.com/> (дата звернення: 24.03.2023).
4. Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. Москва, 1910. 120 с.
5. Бойко-Гагарін А. С. Музей, що заробляє. Manual для маркетолога. Київ: Логос, 2020. 200 с.
6. Буйських А. В., Дорофеева Х. М. Аналіз впливу наявності об'єктів культурно-історичної спадщини на туристичну привабливість регіону. *Економіка та суспільство*. Електронне наукове фахове видання. Вип. 13. Мукачєво: Мукачєвський держ. університет, 2017. С. 184–190.
7. Въжарова Ж. Славяни и прабългари (по данин на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София: БАН, 1976.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. *Труды XII АС в Харькове 1902 г.* Т. I. Москва, 1905. С. 174–225.
9. Димитров Д. Ил. Прабългарите на северного и западного Черноморце. Варна: Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. 303 с.
10. Дмитриев А. В. Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII вв.* / Отв. ред. Т. И. Макарова и С. А. Плетнева.. Москва: Наука, 2003. С. 200–206.

11. Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1970. 412 с.
12. Иванюта І. Б., Шпарага Т. І. Організація музейної справи у Франції та її досвід для України. URL: <file:///C:/Users/ASUS/Downloads/organizatsiya-muzeynoyi-spravi-u-frantsiyi-ta-yiyi-dosvid-dlya-ukrayini.pdf> (дата звернення: 24.03.2023).
13. Історико-культурна спадщина: проблеми дослідження і збереження / Відп. ред. В. О. Горбик. Київ: Інститут історії України НАНУ, Інститут туризму ФПУ, 1998. 399 с.
14. Комар О. В. Кубрат і «Велика Булгарія»: проблеми джерелознавчого аналізу. *Сходознавство*. № 13–14. Київ, 2001. С. 133–155.
15. Коматарова-Балинова Е. “Прабългарите” при Балчик и номадите в полето на “прабългарската” археология. *Приноси към българската археология*. Т. VIII. София: НАИМ БАН, 2018. С. 47–92.
16. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам’яток археології в туризмі. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. Число 9. С. 373–399.
17. Красильников К. И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: ИЯЛИ, 1990. С. 28–44.
18. Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник. *Советская археология*. 1986. № 3. С. 158–173.
19. Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: ИЯЛИ, 1990. С. 45–52.
20. Национален археологически институт с музей. URL: <http://www.naim.bg/> (дата звернення: 25.03.2023).
21. Национален исторически музей. URL: <https://historymuseum.org/> (дата звернення: 25.03.2023).
22. Национален историко-археологически резерват Плиска. URL: <https://rezervaciq.com/zabelejitelnosti/nacionalen-istoriko-arheologicheski-rezervat-pliska/1219> (дата звернення: 25.03.2023).
23. Недков С. Национални музеи и галерии. URL: <https://museite.com/index.php/library/museums-museology-book/22-nacionalni-muzei-i-galerii> (дата звернення: 25.03.2023).
24. Перелік нормативних актів, що діють у галузі музейної справи. URL: http://prostir.museum/files/mcu/6.1._%EF%E5%F0%E5%EBi%EA_%ED%E0_%F3_%E3%E0%EB%F3%E7i_%EC%F3%E7%E5%E9%ED_%F1%EF%F0%E0%E2%E8.pdf (дата звернення: 24.03.2023).
25. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 142. Москва: АН СССР, 1967. 198 с.
26. Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. *Плиска-Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976*. Т. II. София: БАН, 1984. С. 9–19.
27. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов’яни (друга половина I тис. н. е.). Київ–Чернівці: Прут, 2001. 232 с.
28. Про музеї та музейну справу. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.03.2023).
29. Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Второ допълнено издание. София: Фабер, 2004. 348 с.
30. Скиба А. В. Етно-політична ситуація в азово-чорноморських степах у другій половині VI ст. н. е. *Східний світ*. 2005. № 3. С. 33–36.
31. Станилов С. Нов опит за концепиране на изкуството в Старобългарската култура VII–X в. *Старобългаристика*. Брой XXIII. София, 1999. С. 112–115.
32. Сто години Национален археологически музей, София: НАМ, 1993. 43 с.
33. Титова О. М. Збереження нерухомих пам’яток археології в заповідниках і музеях. *Праці Центру пам’яткознавства*. Вип. 15. Київ, 2009. С. 83–86.
34. Татаринов С. И., Копыл А. Г. Дроновские древнеболгарские могильники на р. Северский Донец. *Советская археология*. 1981. №1. С. 300–307.
35. Харківський історичний музей. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/147_harkivskiy-istorichniy-muzeu-imeni-m-f--sumcova (дата звернення: 25.03.2023).
36. Чобанов Т. Произходът на прабългарите. Дебатът през XXI век. София: Българска история, 2021. 312 с.

Tortika M.V., Bubenok O.B. SPECIFICS OF EXHIBITING OF THE PROTO-BULGARIAN COLLECTIONS IN THE MUSEUMS OF UKRAINE AND BULGARIA (ON THE EXAMPLE OF THE KHARKIV HISTORICAL MUSEUM AND THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES)

The study of archaeological artefacts associated with the residence of the Proto-Bulgarians in the Balkans and South-Eastern Europe is of fundamental importance not only for archaeologists and historians in Bulgaria, but also for researchers in Ukraine. Many of these artefacts are kept in leading museums in Ukraine and Bulgaria. This article is dedicated to the issues of exhibiting artefacts of the Proto-Bulgarian origin in museum institutions in Kharkiv and Sofia.

The methods of exhibition, characteristic of the museum interpretation of Proto-Bulgarian monuments in the collections of the Kharkiv Historical Museum and the National Archaeological Institute with the Museum of BAN (NAIM BAN) in Sofia were compared in this research. In this regard, it was emphasised that in both cases, the exposition work in these museums was aimed at reconstructing the fundamental aspects of the culture of various ethnic groups, carriers of nomadic and semi-nomadic culture in the East and South-East of Europe in the early Middle Ages, among which the Proto-Bulgarians occupied a prominent place. At the same time, the available exhibition material was analysed, which made it possible to note some differences in the museological treatment of these historical and archaeological monuments.

In particular, an assessment of the KhIM's exhibition methodology has shown that the authors of the current exposition, reconstructing the Proto-Bulgarian history within the framework of the general historical development of the region, used the following methods: ensemble and chronological-thematic. At the same time, they actively introduced elements of creative and emotional interpretation of museum material into the exhibition work. As a result, they recreated open communication links, immersing their future viewers in the depth of the emotional experiences of those people who lived in the Kharkiv region in the 8th – 10th centuries AD. Besides, they managed to convey the emotional tension of the era through museum means, gave a glimpse into the homes of these people, showed their everyday life, and helped them feel the doubts and anxieties that accompanied them from birth to death. Based on these observations, it was concluded that the creators of the exhibition creatively reconstructed the special character of the Khazar-Slavic borderland.

In turn, it was determined that the exhibitors who worked on the reconstruction of a similar period in the NAIM BAN set themselves somewhat different goals. It was found that their method of exhibition construction was the method of problematic and thematic reconstruction. According to the authors of the article, this approach allowed the Bulgarian museum workers, firstly, to strengthen the educational value of the early medieval segment of the exposition and, secondly, to make a greater tilt towards a wider exposition coverage from the very beginning, which was necessary to solve a number of special museum and tourist tasks. On this basis, it was suggested that such tasks have become part of year-round tourist programmes focused on Sofia, which is now one of the leading centres of museum and tourist programming in the European Union.

Despite these differences, it was concluded that both Bulgaria and Ukraine have a clear understanding of the main functions of the museum as a socio-cultural institution.

Key words: Proto-Bulgarians, artefact, material culture, museum, museology, exposition, exhibition display, exhibition building.